

crkva u svijetu

PRINOSI

Odrazi vjere i nevjere u hrvatskoj književnosti

VLADIMIR NAZOR — RELIGIOZNI PJESNIK (II)

Drago Šimundža

Religiozno i profano u Nazorovu djelu

Zalazeći sve dublje u tajne Nazorova pjesničkog svijeta, moramo spomenuti slojevitost njegove Muze. Mitsko je, već smo rekli važan element njegovih izričaja. Zanima nas, međutim, unutarjni odnos religioznoga, sakralnoga i profanoga u Nazorovu djelu. Naime, govoreći ovdje o religioznom Nazoru, ne možemo ispustiti iz vida činjenicu da je predmet njegove poezije čovjek u najširem smislu te riječi, sa svim svojim htijenjima i nadanjima, strastima i razočaranjima, unutrašnjim i vanjskim sukobima, različitim emocijama i doživljajima... Pjesnik sanjâ, legendâ i subjektivnih poniranja u ljudsku intimu, Nazor je istodobno i pjesnik religioznih motiva i nadahnuća. Zapravo, u istoj se zbirci, koji put u istoj pjesmi, susreću u Nazora različiti motivi i inspiracije. Kroz te inspiracije pjesnik najčešće pokazuje na uzajamno prožimanje i doživljavanje religioznoga i profanoga — životnih zanosa, ljubavnih emocija, egzistencijalnih nadanja i razočaranja protkanih refleksivno-religioznom optikom. Drugim riječima, čovjek je i u Nazorovoj poeziji kompleksno biće; religioznost je dio njegove duše. Ona ne narušava i ne guši totalitet ljudskih doživljaja i iskustva. Profano se, stoga, ne suprotstavlja religioznomu ni religiozno profanom u Nazora. Najveći broj Nazorovih zbirki očituje taj »kolaž«.

Spomenimo u vezi s tim nekoliko pjesnikovih djela. *Intima* (1915) je prva na redu, zatim *Pjesni ljuvene* (1915), pa *Pabirci* (1917), *Pjesme u šikari, iz močvare i na usjevima* (pisane od 1915. do 1920, iako su se pojavile u zbirci tek 1932), zatim *Niza od koralja* (1922), *Pjesme o četiri arhandela* (1927), *Deseterci* (1930), *Istarski gradovi* (1930), *Pjesme o bratu Gavanu i seki Siromaštini* (1931), *Ahasfer* (1945)...

Što ćemo reći o ovim zbirkama u religioznoj interpretaciji našega pjesnika? Miješa se u njima »religiozno« i »profano« u širokom spektru ljudskih doživljaja i nazorovskih imaginacija. I makar Nazor nije jednoznačan, ne može mu se prigovoriti da je areligiozan ili anti-religiozan. Naprotiv! On je uvijek pjesnički ekspresivan, intiman i osjećajan, znatiželjan i mitski fantastičan, ali je u zreloj pjesmi dovoljno meditativan i u svojim meditacijama, često, vrlo religiozan.

Osjećajan i strastven, Nazor je pjevao doživljajno i emocionalno: vječiti neženja, u pjesmi se do ušiju zaljubljavao; politički kolebljiv, znao se strastveno angažirati; idejno neodređen, eklektik, zanosno je veličao sad svoje »ja«, sad prirodu i dionizijske strasti, sad opet krepost i vrlinu... No uvijek se, nanovo, vraćao sebi i svom humanom određenju svijeta, pri čemu je religiozna vena bila misao vodilja i konačna refleksija:

»Dan strašni Gnjeva, Suda i Trpljenja
Čeka na krajnim međama vjeková,
Da sve do zadnjeg ispune se slova
Riječ Prorokâ i prijetnje Otkrivenjâ.

Od želje jedne Svemogućeg Htijenja
Nebesa će se raspasti. I nova
Tkiva će presti od tih pramenova
Ruka što vječno pretvara i mijenja.

I jer ta sila dalje tka i mota,
Svemir će doći do novog života.
I niknut će iz krila ljepšeg svijeta

Nov Čovjek — puk će anđela mu oči
Vidat, a uhom prisluhnut će moći
Šumu zvijezda i pjevu planetâ.« (*Novi Čovjek*)

U ovom sonetu iz 1927. godine Nazor izražava svoje pjesničke vizije, svoju žeđ za novim, nepoznatim zbivanjima i bivanjima, možda i svoje pansihičke i pankozmičke dosluhe, ali je temelj te vizije kršćanska slika svijeta, religiozna eshatološka zbilja »novoga neba i nove zemlje«, o kojima govori sv. Ivan, odnosno pavlovska i kristovska slika »novoga čovjeka«. Religiozno je, tako, polazište i osnovica Nazorovih sudbinskih vizija i meditacija o svijetu i čovjeku.

Sav prožet opet dionizijskim žarom, strašću i sjetilnošću, bio je Nazor otvoren svim nagnućima i izazovima ljudskog bića, u životu i u pjesmi. Barac je svojedobno o njemu pisao: »Njegova je ljubav cijela skala tonova — od najdubljih do najviših, od onih sasvim duševnih emocija, kad je čuvstvo samo uzdah, blažen posmjeh, do pravoga požara puti, osjećaja, koji se očituje kao drhtaj sreće, do mukle tutnjave, potresa, koji drma cijelim tijelom.« Da, to je Nazor. No nešto ga je ipak priječilo, nešto ga je vraćalo sjetnoj rezignaciji i refleksivnoj meditaciji. Pa i u sentimentalnoj lirici. I on se poput Domjanića u svojim zrelijim pjes-

mama suzdržljivo odnosi prema erosu i dionizijskim zvucima svojih prvih pjesama. *Pjesmi ljuvene* su više registričnija nego životna Arkadija, o čemu je sanjala *Lirika*. Njegov *Kovčeg tajne* npr. tako zanosno, ali istodobno diskretno govori o ženi i njegovu doživljaju »na distanci«. Nazorova je sentimentalna krivulja tekla od nabrekle lirike preko sjetilnih niti do refleksivnih spoznaja da je, nasuprot svakoj »slabosti« i »sjeni«, Bog »vječan i svet, jakost i dobrota« (*Svjetlo i sjena*). Stoga *Pjesni ljuvene* npr. u svojoj sentimentalici odzvanjaju dubokom refleksijom pri čemu se »profano« i »sakralno«, religiozno u čovjeku, ne isključuju nego sudbinski uvjetuju.

Zapravo, kad je riječ o »profanom« i »religioznom« u nisu Nazorovih zbirki, o njihovu međusobnom dodiru i odnosu, možemo slobodno kazati da pjesnik sasvim prirodno uzima svoju temu, svoj motiv, zanosi se, propinje, raduje se ili meditira... No prije ili poslije, u pjesničkom ciklusu, zbirci ili proznom djelu, javlja se religiozna misao, doživljaj ili refleksija, koja spontano nameće svoj religiozni biljeg; dapače, uz stanovite kontraste daje određenu prednost etičkomu, duhovnomu i religioznomu u čovjeku pred drugim, kako uvjetno rekosmo, profanim stvarnostima. Stoga uz ono što smo do sada kazali o mitskom i profanom u Nazora, možemo ovdje u zaključku ponovno potvrditi da mitsko i profano u njegovim pjesmama spontano uranja u mistično i religiozno. Jer, »sveto« i »profano« (u svim svojim oblicima) sastavni su dio čovjeka i njegove sudbine. Zato sam pjesnik reče: »Bez neba i zemlje nema nam života« (*Svjetlo i sjena*).

To je, uza svu varijabilnost i šarolikost Nazora i njegova djela, bitna konstanta našega pjesnika u njegovu odnosu prema zemaljskim stvarnostima i religioznom osmišljenju čovjeka. Stoga on npr. u *Intimi*, u *Zaprtnim vratima*, uz svoja subjektivna poniranja u tajne svijeta, priznaje: »Bog na zemlju prosu / Na pregršti klice čudesa«, a u *Ja vjerujem* ispovijeda: »Ja vjerujem! Nije / Svijet pustinja. Krije / U svemu božanstva se čest.« Iako bi se ova zadnja misao mogla panteistički shvatiti, panteizam, usprkos sumnjama kritičara, nije Nazorov Credo. Sve se to lako da uklopiti u pjesnički doživljaj i kršćanska shvaćanja. I u drugim zbirkama, u *Nizi od koralja* npr., u *Angelusu* i *Anđelu čuvaru*, djetinji doživljava i moli, dok u pjesmi *Ave* zaziva Gospu: »O Regina coeli, / Spes ultima, salve!« (O Kraljice neba, Posljednja nado, zdravo!). U *Pjesmama ljuvenim* također, u *Zavjetu* i *Molitvi* npr., iskri vjerom i duhovnim određenjem čovjeka. U *Istarskim gradovima*, u *Plimama i osekama*, u *Elegijama* i *Distisima*, i tako redom, uz svoje tematske motive Nazor i religiozno progovara te tako ostavlja dojam i religioznog pjesnika. Drogim riječima, religiozno se u njegovim djelima dovoljno snažno očituje i pokazuje svoju dubinsku ukorijenjenost.

Nemiri, sukobi i dileme u Nazorovu biću

Već smo napominjali da Nazor nije jednoznačan, da je i on »krivudao«, kako sam kaže. Bilo je sigurno i religioznih, vjerskih dilema i vrludanja. Slijedit ćemo ih, makar neizravno, kroz njegov intimni svijet i životne nemire.

Nešto je, vidjet ćemo, sudbinski ključalo u ovom kolebljivom optimistu, koji se priklanjao strasti i vrlini, zemlji i Nebu, prilikama i neprilikama života. Kliktao je on zanosno: »Lijep li je život! Divan li je svijet!« (SD, II, 268), ali je s još jačom doživljenošću uzdisao: »Bol, bol, bol me obuzeo / Ljut i crn« (*Notturmo*). I kao što se redovito događa, i Nazor je, čini se, intenzivnije doživljavao teške negoli radosne trenutke.

Zaustavimo se časkom na tihim nemirima u Nazorovoj poeziji, na unutrašnjim susretima pjesnika sa svojim »ja« i religioznom meditacijom. Pođimo od njegovih autobiografskih riječi:

»Sved tih i miran, i naoko mlitav,
Moj život teče. U njem sivo sve je.
Al ipak, na dnu dok se trzo čitav,
Prohujale su kroza nj epopeje.« (*Autobiografija*)

Moglo bi se, dakle, govoriti i o Nazorovim životnim »epopejama«. Međutim, ovdje nas više zanima njegova poetsko-unutrašnja nego životno-povijesna stvarnost. Zanimljivo je — i to nas je potaklo da se načas zaustavimo na pjesnikovoj intimi — zanimljivo je da Nazor često pjeva o svojoj »podvojenosti«, o nekom »drugom« svom »ja«, što odaje stanoviti rascjep pjesnikove ličnosti, odnosno raskorak između životne stvarnosti i religiozno-meditativnih refleksija. Jer, naš se pjesnik često u svojim pjesmama (usp. *Demon*, *Dušmanin*, *Polip*, *Svijest*, *Tajna*, *Pravi glas*, *Pjesma moga ja*) sâm sa sobom sukobljava, bori, suprotstavlja se samom sebi... Redovito se tu čuje prizvuk moralnog imperativa, dotično prijekora zbog »raspetosti« čovjeka i pjesnika između etičkih htijenja i životne stvarnosti. *Dušmanin* je tu vrlo aktivan; već smo ga navodili u početku, čujmo stoga sada samo jedan referen:

»Ha! Da me makneš, uništio sve bi.
Al nikad. Ničim... Živ sam. Tu. U tebi.« (*Dušmanin*)

Tako dakle Nazorov »dušmanin« progovara iz njegove podsvijesti i iz života. Već smo se pitali tko je taj »dušmanin«. Ne želimo ga posve identificirati. Širok je to pjesnički pojam. No, ne možemo se oteti dojmu da je riječ i o etičkim, odnosno o religioznim i moralnim težnjama i stvarnostima ljudskog bića, zapravo samoga Nazora. Jer, on priznaje da se nešto u njemu sukobljava i bori, da nešto u njemu poput mora bući i kipi:

»Jedno noćno more, koje ne zna za san,
Muči se i stenje na dnu moje biti.« (*Nutarnje more*)

Što je to, konačno? O čemu se radi? *Polip* pomalo simbolično u *Desertima* otkriva (1924) da je riječ o dubinskim nemirima:

»Polako je do dna puti moje
Polip ušo, ko fluid, ko sjena;
Polako je sve krakove svoje
Raspleo po mreži mójih vena (...)

Bez prestanka on me muči tako,
Krví gladan i suza mi žedan,
Danju mlak, u noćima silovit.

A ja trpim i ginem polako.« (*Polip*)

Moglo bi se dakle govoriti o pjesnikovu životnom raspeću, o geniju nemira i progonstvu umjetnika; no nije ovdje isključena ni religiozna nota i etičko-moralni prijekor — o čemu je govorio i sv. Pavao — s čime se je, kako ćemo vidjeti, Nazor često susretao. Ostanimo još malo na polaznim informacijama i životnim sukobljavanjima u duši autora. Jer, upravo između tih unutrašnjih »trzaja« i vanjskih stvarnosti tekao je i Nazorov životni — ne samo poetski ili fizički — »*Panta rhei*«. Bio je toga svjestan; o tome govore njegove »tvorbe« i »pretvorbe«, promjene i mijene, širom slojevitog djela i života. Navedimo ovdje jedan ubrzani ritam iz zbirke *Niza od koralja* (1922), koji simbolično odražava taj tok:

»Sve teče,
Sve dršće,
Sve titra,
U okrug se nemirno kreće
Niz neznane putove sreće
Sa vječne planine put mistična mora;
U jezgrama bit'ma,
U ljudskama kora
Sve teče,
Sve titra
Po zakonu nekoga ritma
Sad spora,
Sad hitra,
Što nikad umirit se neće. (...)

Svuđ tvorba,
Pretvorba;
Svuđ mijena:
Mog tijela u svakom tkivu,
Mog mozga u živčevlju sivu,
U pleteru tankih mi mrena.« (*Panta rhei*)

Koliko god se taj ritam i te mijene odnosile na fizičku stvarnost u svijetu, u svoj »tijek« uključuju čitava čovjeka. Polazeći od tog bio-kemij-skog procesa, Nazor otkriva tokove i promjene svog nutarnjeg svijeta, svoga ja:

»Pobijedio sam! — Našo sam te napokon,
Moj željkovani hljebe!
Nađoh te kad sam najdublje prekopao
Ko njivu samog sebe;
Pa, svjestan snage što se ko val propela
Mog bića s tamna dna,
Ko perce s lûka, ja ću u svijet baciti
Pjev nov o svome Ja.

Prekopavao je Nazor često po samome sebi, propinjšao se i tragao, da bi se o svemu na svoj način ispovijedao. Ovdje je, međutim, više riječ o afirmaciji svijesti, o nazorovskom ego-mitizmu, koji na mahove prelazi u panpsihizam, paneteizam ili, danas bismo kazali, chardinovski »genetizam«. U tom zanosu, kao u kakvoj ekstazi, izviru pjesnikove riječi i duboka svijest o supremaciji čovjeka, gotovo u poganskoj ili, bolje, suvremenoj pankozmičko-agnostičkoj opciji:

»Pobijedio sam! — Ja sam uvijek živio
U travi, zvjerki, liti;
A besmartan ko Bog i ko materija
I odsad ja ću biti,

Jer, malen kozmos u tom veljem svemiru,
 Što pod vrh njegov dođoh,
 U sebi nosi sve zemaljske stihije,
 Kroz koje rastu prođoh.
 Ja više nisam samo dio nečega,
 Počela nekih splet,
 No šaka praha koja nosi, čarobna,
 U sebi čitav svijet (...)
 Ja znađem sve. U meni sve se skupilo,
 Jer ja sam kaplja, žêta
 Svemira ovog iz ploda najzrelijeg,
 Iz jezgre cijelog svijeta.

Pobijedio sam! — Spoznao sam napokon
 I otkud sam, i tko sam,
 I kamo idem, i znam kakvo bogastvo
 U biću svome nosam.
 I ja se više blata svoga ne sramim;
 Znam čemu i od česa
 Taj mutni talog iz kog se je vinuo
 Cvijet čarni do nebesa.
 Da, ja sam potpun! Mrak i svjetlo; led
 I plamen; zvijer, čovjek,
 I anđeo, — a što sam danas, malo je,
 Jer mijenjat ću se do vijek,
 Pa i sam ne znam u što će me stvoriti
 Sni vedri, časi sjajni
 Toliko kad me u visinu dignuše
 Dni hladni, mračni, vajni.« (Pjesma moga ja, 1919)

U ovoj peanskoj himni svome jastvu — natopljenom panteističkim zvucima i skeptičnim doslusima — Nazor seže u razne sfere, shvaćanja i refleksije; zanimljivo je ipak etičko poimanje: u njemu se kriju »Mrak i svjetlo; led i plamen; zvijer, čovjek i anđeo«. Što će na kraju biti? Ni sâm ne zna. Nije li to pravi Nazor? Njegov agnosticizam dolazi do izražaja: jer, neće toliko on sam utjecati na svoje »određenje« koliko »sni vedri, časi sjajni«. To je, dakle, Nazorov pandant Preradovićevoj *Mojoj lađi*. To više kad znamo da se sumnje u njega često miješaju s povjerenjima, optimizam s pesimizmom, kao što su mu se i u životu miješali »časi sjajni« s »dnima hladnim i mračnim«. Vrijeme je utjecalo na Nazora; životne nedaće mutile su njegova raspoloženja; realnost mu je mrsila snove. Bio je i sam toga svjestan, stoga je upadao u mijene i kontraste.

Budući da smo dovoljno isticali njegova religiozna i optimistička raspoloženja, navedimo ovdje odzvuke sumnje i nepredvidljivosti iz 1927. godine:

»I sam ja znam, da ne znam kuda
 To ide. — Lutam onkraj plota.
 I brazda moja sveđ krivuda
 Čak i po ravnom tlu života.
 A kakvi bili htijenje, znanje,
 I pravac moj, i moja meta:
 Tajnène su mi sve putanje
 Ko i hod zvijezda i kometa.« (U Božjem smu)

Eto u tom širokom rasponu od vedrog »poganina«, kako sam sebe naziva u prvom razdoblju, preko refleksivne lirike i tajnovitog »mistika« — ponovno njegova riječ — susrećemo se tako u Nazorovu djelu s kaleidoskopskim oblicima pjesnikova lika: različitih shvaćanja i raspoloženja.

Prije nego prijeđemo na introskopiju pjesnikovih unutrašnjih lomova i ispovijedi, čujmo, kao kuriozitet, jednu njegovu neobičnu dilemu, koja će nam djelomično ilustrirati šire vidike o pjesniku i njegovu djelu:

»Oče gvardijane, hoću. — Al dajte da vrtlarom budem.
I da prosim kruh, i da metem vam dvor.
Ispred vrata vaših razderati svoje ću prede.
Pa da vam dođem gô ko novorođenče; sâm
Bez tih sanja što na me navališe i još me drže.
Bez tih misli što dar knjiga su, učenja plod.

Al vi me nećete takva. — I nigdje da odbacim breme
Što na hrbat ga moj naprti ljuta mi kob. (*Kod franjevac*)

Što bi to pjesnik htio? Što on to hoće, pa...? Htio bi postati fratar, brat laik. U starom spomenaru hvarskog samostana i u *Posljednjim distisima* (1934) ostale su zapisane i te želje ili, bolje, pjesničke maštovite dileme, koje, kako rekospo, šire ilustriraju pjesnikove životne staze, unutrašnje nemire i imaginacije negoli odražavaju pravu želju. Znajući za to, Ljubomir Marković mu je spontano odgovorio:

»Pjesniče, što te priječi, da trh svoj odbaciš i da
Podeš, gdje vječna Ti sja Istina, Život i Put?
Nije to kraja ljepota ni dar samostanskih zidova,
Što će Ti donijeti mir! Nego za Bogom žed.

Za njim, što vječna je ljubav, što sunce i ostale zvijezde
Kreće i čiji je dah svakoga čovjeka kob.«

Nerealno bi bilo očekivati da će pedestpetogodišnji Nazor poći u samostan. No pjesma je ipak znakoviša. Uza sve ovo čega smo se dotakli — uz unutrašnje sukobe, mijene i razilaženja u pjesnikovoj duši — imamo sada jedan uvid više. Naravno, više kao ilustraciju nego konkretni podatak.

»Na vrhuncu pjevah himne i peane,
A sred tamna klanca zdvajah, plakah, kleh.«

Vidjeli smo da je krivudava putanja Nazorovih staza, u stvarnom i prenesenom smislu; i on je osjećao nemire, sukobe i dileme — u svojem životu i duši. Možda manje izražajno, tih dilema je očito bilo i u njegovu religioznom doživljavanju svijeta. Čuli smo te odjeke i aluzije, kad se u svom biću borio sa »zvjeri« (*Geneza*), kad je u sebi osjećao »dušmanina« (*Dušmanin*), kad je pisao *Polipa*... Ne ulazeći previše u te unutrašnje borbe i osjećaje, ovdje ćemo još malo slijediti pjesnikovu religiozno-ispovjednu venu koja upućuje na njegova traganja i razapinjanja, životna kolebanja i kajanja, dapače na sumnje i obraćanja vjeri svojega djetinjstva. Znamo da je Nazor često eteričan i mističan, ali kroz alegoriju i simbol priča on jasno o svojim egzaltacijama i depresijama, hlađenjima i ponovnim zagrijavanjima.

Čini se da su ta hlađenja bila izrazitija u prvim pjesmama, u *Lirici*, stoga će u drugoj fazi pjesnikova stvaranja doći do stanovitih »razračunavanja«, uglavnom do čvršćeg prianjanja uz mistično i religiozno, mada ne baš uvijek dovoljno jasno i ortodokсно. Eterizam, mitizam, misti-

cizam, pjesnički panpsihizam i stanoviti panteizam miješaju se često s pravovjernim kršćanskim shvaćanjima i prihvaćanjima. No vratimo se pjesniku i njegovu unutrašnjem »obračunu« sa samim sobom:

»Moj krijes plamsa na vrhuncu. (...)
Ja noćas hoću, da iz ovih njedara
Sve zlo i dobro u taj oganj padne.

Ja hoću, sutra, ispod hrpe pepela
Da čistu nađem jezgru bića svog:
Plam vječni, biser ili blato kaljavo,
Što u prsa mi postavi ga Bog!« (*Krijes*)

Ova je pjesma spjevana 1913. godine. Upozoravamo na to, jer je ta godina vrlo važna. Te su godine izašle *Nove pjesme*, koje, kako smo rekli, otvaraju vidike Nazorova religioznog krešenda. Naime, dok je *Lirika* (1910) »poganski« raspjevana, *Nove pjesme* unose više refleksije, religioznoga i meditacije. Tih godina se, očito, događa nešto u Nazorovoj duši. Nije on, vidjeli smo, nikada zaboravio na svoj religiozni temelj, ali, svakako, od 1910. do 1913. česte su religiozne inspiracije. On pomalo, kako sâm poslije reče, postaje »mistik«, što će kulminirati u *Pjesmama o četiri arhanđela* (1927). Pojednostavnjeno rečeno, pjesnik se propinje za vjerom i Bogom, ispovijeda na mahove svoja »lutanja«, kaje se i obraća, što očito govorio o stanovitom zaokretu i u to doba intenzivnijem religioznom doživljavanju stvarnosti. Tako npr. 1913. u *Atlantidi* vapi:

»Oh, gdje si da si, plavo morsko ostrvo,
Ja moram doći svetom hramu tvom
I kleknuti, i ruke opet sklopiti,
I nanovo se molit Bogu svom!«

Iako se u Nazora često prožimaju mitika i mistika, bez obzira na pjesničku transpoziciju, ne treba znemariti osnovno značenje riječi. Pjesnik se očito za nečim propinje; u njemu se nešto »zbiva«. Zna on i sada dobro za dualizam Dobra i Zla, o čemu u epovima i legendama pjeva; no sada to izravno osjeća u sebi. U tom smislu se čuju ispovijedi, prijekori i obećanja, u prvom redu etičko-religioznog nadahnuća. Naravno, ne treba to uvijek tumačiti kao neko obraćenje; no Nazor je očito i na to aludirao. Njegova simbolično oslovljena *Kupina što gori*, spjevana autobiografski spomenute 1913, sigurno s tim računa:

»Otkako me noge po toj zemlji nose,
Njivama tumaram, lutam pokraj sela:
Otrova sam srko iz stotinu vrela,
Iz stotinu čaški ja se napih rose. (...)

Prošo sam kroz trnje i kroz cvjetno granje;
I u dô se spustih, i na vrh se peh.
Na vrhuncu pjevah himne i peane,
A sred tamna klanca zdvajah, plakah, kleh. (...)

Blijed i ranjen klonuh. — Al baš sada, ljudi,
Blagoslov će pasti na muke mi sve.
Tek će sada na dnu izmučenih grudi
Kao slatko voće da mi duša zre. (...)

Vidim: ja sam istom sada progledao,
Kad oborih oči u taj crni prah.

I mir svoj sam našo, kad sam izderao
Pređu ludih sanja što je dugo tkah. (...)

Postao sam komet koji opet sijeja,
Jer kroz oganj prođe rodnog sunca svog,
Kupina što gori, a ne sagorijeva
Jer je dahom svojim opet užga Bog.

Plamsa duša moja i sve pjeva: — 'Bože
Naših praotaca, Bože oca moga,
Grebene što gradiš bila kamenoga,
Žilce što pleteš crvu ispod kože;

Bože, koji morskim valovima gaziš
I nebo raspinješ, siješ zvijezda roj,
Ti, što na šum travin, cijuk ptičji paziš,
Na me se obazri i na vapaj moj! (...)

Ne daj, da me opet strašni vampir mori
I kap zadnju srhne bolnog srca mog!
Pusti, plam nek ovaj i srč mi izgori,
Bože pređa naših, Bože oca mog!«

Pjesnici imaju bujnu maštu, Nazor je u tome prvi među našim pjesnicima. Vide oni često i ono »čega nema«. Pa ipak, ima u njihovim ispovijedima i viđenjima tajnovite istine, duboke stvarnosti; dublje poniru nego što mi slutimo. Ovdje se očito radi o ispovjednoj, autobiografskoj crti. Nazor uvjerljivo govori o sebi, o svom svijetu i svojem životu; i religiozno je ovdje uočljivo. Sam naslov »Kupina što govori« izravno asocira biblijski »gorući grm«. Nazor ga rado upotrebljava. Već smo ga susretali u *Snima sadašnjosti* i u *Cvrčku*; a evo sada u samom naslovu, u vezi sa samim pjesnikom, jer on je postao »Kupina što gori, a ne sagorjeva« — poput grma na Horebu. Moramo stoga ovoj metafori dati njezinu etičko-religioznu funkciju i duhovnu simboliku. To više što iste godine susrećemo jednu drugu pjesmu koja upućuje da se tih godina nešto zbiva u pjesnikovoj duši. Ne radi se, rekli smo, o nekom obraćenju, ali je svakako indikativno da se na pragu »religioznog krešenda«, kako smo se izrazili, Nazor religiozno ispovijeda i reflektivno ulazi u se:

»Već dugo, dugo kroz te mračne vjekove
Svom snagom svojom duša mi se propinje
Put vrela vječne svjetlosti;
I ona hoće da se uvis podigne
Ko stablo koje sa dna mrčave
Sve raste, buja, al procvasti ne može
Na korijenju dok bijeli krin mu ne nikne,
A gord u liku vatre proždorne
Na vršku, što tvoju slavu šumori,
Ne sideš s neba, Gospode!« (*Stablo*, 1913)

Otkriva li ovdje pjesnik svoju religioznu dušu ili se tek tako, možda pomalo i panteistički, u pjesničkim vizijama sam sa sobom poigrava: Literarna se interpretacija uvijek izlaže riziku. Poezija je u svakom slučaju šira i slojevitija od jednoznačne riječi interpretatora. Ostanimo stoga na širim postavkama i slojevitijim mogućnostima. No, bilo da su se stvarno u ovo doba u Nazoru odvijali unutrašnji sukobi i dileme, kako naznačuje pjesma, bilo da je sve to samo izraz puke mistike i mitike, pjesničke maštovitosti, ne možemo prijeći preko ovog razdoblja a da ne upozorimo na njegove »trzavice« i verbalne »metanoje« ili, u najmanju

ruku, na njihovo dubinsko korijenje religiozne inspiracije. Jer, koliko god se u Nazorovoj »mistici« može govoriti i o drugim i drugačijim sadržajima i aspektima, »vrelo vječne svjetlosti« u ovoj pjesmi metaforično upućuje na Praizvor svega, na Božji lik.

Nazor je, zaključimo u sažetku, u svojoj osjećajnosti strastveno doživljavao svijet, a u svojoj spiritualnosti prisutnost duhovnoga u sebi i u svijetu. Osjećajan kakav je bio, proživljavao je sukobe i konflikte tih dvaju polova. Dajući prednost duhu, često se zbog svojih »krivudavih« koraka prekoravao i bar u pjesmama svome Bogu vraćao. U svakom slučaju, borio se on stvarno i fiktivno sa svojim sjenama i mrenama, s dilemama i fantomima; lutao je, ljudski i kršćanski, religiozno, nacionalno i etično, penjao se na »vrhunce« (*Na vrhu*) i padao u sjene. Pjevao je, kako sam reče, himne i peane, ali je isto tako znao sumnjati, rezignirano razmišljati i ganutljivo uzdisati. Nije li možda, nasuprot himni životu i vedrim stihovima, njegov *Notturmo* simbolična ilustracija onoga što je sâm proživljavao? — Čujmo samo nekoliko uzdaha:

»Bol, bol me obuzeo
Ljut i crn
Ružina mi zelen-grana usadila u grud trn.
I ja cvilim, cvilim, cvilim
U bijeloj ovoj noći. (...)

O ružina zelen-grano, drača ti je vrlo kruta!
Malene su grudi moje, a ta bol je vrlo ljuta!
Iz srca se krvca toči:
Tok, tok, tok...
Na ružinu trnu onom otrovan je sok.
Zar ne može mjesec sjati
I cvijet noćni mirisati
Bez vapaja tog?
Zar ne možeš, zemljo, spati
A bez plača mog?
Hoće ti se tuđa žalost, da uspavaš svoju bol!
Suze rone tople zvijezde na poljanu i na dol...
O, tako se lakše trpi!
Bol, bol, bol. (...)

Noć je tamna i duboka.
Ja sam sâm.
Komu bol da svoju kažem i da radost svoju dam?«

Notturmo je sigurno duboko rastao u pjesnikovoj duši. Možda i u njemu dolazi do izražaja Nazorova sentimentalna narav, ali je bez sumnje izražajniiji prizvukom boli i patnje — u prirodi i u čovjeku; a ima i dubljih životno-sudbinskih odraza.

»Slava ti, Gospode, slava«

U ova dva-tri posljednja odjeljka iznijeli smo ukratko koneksiju profanoga i religioznoga, zatim pjesnikove slutnje i nemire, dileme: životna kakanja i »obraćanja« u Nazorovoj poeziji. Događalo se je koješta u ovom tihom lirskom pjesniku; svega je i on u svojoj sentimentalnosti i osjećajnosti doživljavao. Pa ipak — zato to i naglašavamo — nije kleo nego blagoslivao. Unatoč boli i gorčini, o kojoj smo čas prije govorili,

Nazor je u stvari u svom *Blagoslovu* za sve Boga blagoslivao, a u *Zvonima*, dapače, molio da nam stavi u srca gvozden-klatna, da prekaljeni zazvonimo kao zlatna zvona.

No prije nego navedemo *Zvona*, podsjetimo na Nazorovo tumačenje »šutnje Neba« i pjesničko uočavanje Božje prisutnosti u prirodi, kako je to još Tridentski sabor učio. Pjesnik se, naime, pita: gdje su danas Božja čudesa?, da bi jasnije na njih pokazao. Shvaća, s druge strane, da se je u naše doba čovjek više promijenio nego tragovi Božji u nama i oko nas:

»A nebo sve gluše je, tiše,
Ko zaprta vrata daleka.
U vrtlogu zvjezdane kiše,
Pred okom što čeka,
Zar nikad se više
Otvorit neće nebesa?
Zar nikada više
Da gledamo davna čudesa?

Zar nikad? — Al što će
Ta čuda, kad naše su oči
Sad drukčije? (...)
Tko, skrušen, još čeka
Da gromko na stožeru škrinu
Nevidljiva vrata daleka?
Tko čeka s visoka
Da zvijezde mu sinu?

Sved i svud: sred dječjeg oka,
U dúgi na kori vedraca,
Na licu mrtvaca,
U borama sjede nam majke,
Pod koprenom djetinje bajke,
U suzi, u pupu što lista,
U kapljici rose kad blista,
U uzdahu srca duboka,
Baš uvijek, i svuda:
Gle tajne, gle čuda!
Gle vrata visoka, široka!
Sa zida nebesa,
Što cvijećem se osu
Najčistijeg zlata,
Bog na zemlju prosu,
Na pregršti klice čudesa,
Pa zatvori sjajna ta vrata.« (*Zaprta vrata*)

Ne treba komentara ovoj pjesmi. Nazor na svoj način postaje apologeta. Njemu je Bog evidentan u stvarnosti i tajnosti ovoga svijeta. Pjesma je intimno doživljena; spjevana je 1915. i objavljena u *Intimi*.

Naravno, nije naš pjesnik uvijek bio djetinji raspoložen. Tukle su i njega životne tuče, morile nemirne mōre; zato je na mahove odzvanjao »srdžbom i gorčinom«. Čujmo stoga jednu takvu »melodiju« u kojoj oporo moli, zaziva i, usprkos svim bićima, muški prihvaća i s vjerom zahvaljuje:

»O Gospode nad vojskama! O Gospode
Nad srdžbom zemskih vihora!
Ti, koji nas slijepi od gline tih livada
I pijeska ovog mora,

I hranio nas kremenom i željezom,
 I pojo gorčinom,
 I gole šibao bičem vjetra planinskog,
 I vido zmajskom slinom:
 Ti, koji si gledao kako mru nam djedovi
 Na kolcu, suhe vjeđe,
 Riječ prkosa dok njine usne tepaju
 Sve hladnije i bljeđe,
 Oh, ne daj da sad (...)
 Moj rod ti cvili međ prstima! — Metni nam
 U srca gvozdenu-klatna;
 A kad digne tvoj se dlan, zabrenčat će
 U nama zvona zlatna.« (Zvona)

Ovu smo pjesmu uzeli iz zbirke *Pjesme u šikari, iz močvare i nad usjevima* (1931). Spjevana je 1918. Ona nam kao i čitava zbirka asocira unutrašnju povezanost nacionalnoga i religioznoga u Nazorovoj poeziji, na što smo upozorili pod već obraćenim podnaslovom »Hosana, sine Davidov! Hosana, rode moj!« Uz već spomenutu kreaciju *Svjetlo i sjena*, koja je objavljena prvi put u *Pjesmama ljuvenim*, u ovoj se zbirci nalaze još *Angelus*, *K Bogu* i liturgijski intonirana pjesma *Svet*, itd. Dok se u *Angelusu* pjesnički zanosi i moli, u *Gei* podsjeća na Kranjčevićeva *Zadnjeg Adama*: »Hvala ti, Bože! — Ja se dakle smrznuti / Ko stara baba neću.« — Suprotno svom starijem kolegi, koji je pod dojmom zakona entropije predviđao novo ledeno doba te zbog nedokučive sudbine čovjeka i svijeta po mrazu pisao upitnike, Nazor, sada pod utjecajem prirodoslovnih hipoteza prof. Peakea, zahvaljuje Bogu što do novog ledenog doba neće doći i što nećemo »po ledu... šarati upitnike«.

Iste godine, 1918, kad su spjevane spomenute pjesme, pjesnik pod tereotom ratne stihije i duhovne malaksalosti osjeća strah bez Boga. Htio bi da bude prisutniji, očitiji. Stoga se u pjesmi *Bez Boga* pita:

»Bože, čija je iskra našim praocima
 Blistala u tami zjenice duboke,
 Gdje si?«

Dok se je nešto prije, 1915, iskreno ispovijedao u pjesmi *K Bogu*, osjećajući njegovu prisutnost i kad ga nije prihvaćao, kad je »sve vrutke vjeri pečatio«, sada u novim okolnostima zaziva Boga, jer ga stvarnost nemilo bije. No unatoč toj i takvoj stvarnosti, Nazor ne jenjava; on se ispovijeda i moli. U pjesmi *Svet* (1920) nadahnuo zahvaljuje na dobru i na zlu, na svemu. Naime, sva priroda, sav život odjekuju zahvalnom pjesmom ševinom koja liturgijski ispunjava sunčane horizonte:

»Svet!
 Svet!
 Svet!
 Slava ti, Gospode, slava
 Za život taj kratki što ti mi ga dade;
 Za sjemenku uzrelih trava
 Što u kljun mi pade;
 Za gnijezdo,
 za glas,
 I za let!

Svet!
 Svet!
 Svet!

Hvala ti, Gospode, hvala
Za radosti male i roj dugih zala;
Za trnje,
Za listak,
Za cvijet!
Za kapljice rose; za iskre sunčane;
Za zimske pahuljice bijele;
Za ruke ti vješte što za me su splele
Ko veliko gnijezdo
Taj čarobni svijet

Svet!
Svet!
Svet!
Slavim te za draču ljutu
Što na mom je posija putu;
Za vjetar i kišu što ljuto me mlavili;
Za mrak i za maglu što dugo me davili (...)

Podne je — svečani čas,
Na pragu kad stoji nebesa
Bog Otac. — A svemir je vas
Hram blistav, i stabla bez sjene,
I duša bez žuči, i oči bez mreine,
A zemlja je puna čudesa.
Čas sveti je to,
Kad osjećam nit što me veže
Za izvor moj vječni, a k uvoru bježe
Sve moje gorčine,
Moj led, moje tmine
I sve moje zlo.

Svet!
Svet!
Svet!

Pjevaju nebeski krugovi
U mojijem žilama, Gospode.
I osjećam da bivam čist
Ko kristal, i mek kao vosak,
I lagan ko list.« (Svet)

Rođeni optimist, Nazor je ovdje duboko religiozan. Mada je njegova religioznost, kao što je i on sâm, lepršava i eterična; snažno se doimlju njegovi stihovi s liturgijskim refrenom: »Svet! Svet! Svet! — Slava ti, Gospode, slava«!

Himna Stvoritelju ili »Četiri arhandela«

»Oslobađajući se u teškim trzavicama« — piše Slavko Ježić o Nazoru — »materijalnih okova svoga tijela i roneći sve više u tajne dubine svoje duše, pjesnik osjeća, kako mu se shvaćanje životnih problema produbljuje i kako mu se duh pročišćuje. Sada se i njegova poezija *spiritualizira*. Ovo svoje najviše pročišćenje izrazio je u *Pjesmama o četiri arhandela* (1927).«

Evo nas pred Nazorovom najreligioznijom zbirkom. Već smo je spomenuli. Zaslužuje širu obradu. Nakon brojnih djela i izdanja u kojima se miješaju sakralno i profana područja, pri čemu religiozna inspiracija predstavlja samo dio, segment, dotično isječak cjelokupne poezije, Nazor

se odlučuje na cjelovitu zbirku izvorno religioznog nadahnuća. Točno je, dakle, zapazio Ježić. Religiozan — više-manje — u svojim djelima. Nazor je u *Četiri arhandela* nadmašio sebe. Mogli bismo mnoga toga navoditi, ali je nemoguće. Već u uvodnoj pjesmi — motu cijele zbirke pjesnik u svojoj poetskoj imaginaciji otkriva svoju mističnu dušu:

»Vjerujem da Zemlju četiri bijela
Arhandela prate u njezinu letu,
I da neprestance rukama joj pletu
Bit, ko da je ona pređa nekog vela.«

Koliko je Nazor bio nadahnut skolastičkom kozmologijom koja je računala s (arh)andelima kao pokretačima nebeskih »sfera« — teško je reći. Međutim, jedan navod iz Tome Akvinskoga: »Omnia corporalia reguntur per Angelos« (Anđeli upravljaju svim tjelesnim stvarima; usp. SD, IV, 345) — upućuje da je i toga bilo.

Pjesnik se, s obzirom na imena arhandela služi Biblijom i tradicijom: Rafael: »Ja sam lijek Gospodinov« — prevodi pjesnik njegovo ime; Uriel: »Gospod je moje svjetlo«; Mihail: »Tko da je kao Bog?«; Gabrijel: »Ja sam snaga Gospodnja« — asociraju izravno biblijsko-religioznu venu. Sva je zbirka time natopljena. U pjesničkoj transpoziciji, tipski, simbolično i alegorično, progovara doživljajno kršćanska svijest. Ima maštovitosti i imaginacije, ali ima i stvarnih doživljenih i proživljenih misli i osjećaja, religiozne dubine. Tako npr. u *Lijeku gospodnjem* spoznaje i vidi, poput Tobije, pravu istinu o ljudskoj stvarnosti, a u pjesmi *Duhovi* zaziva Duha Svetoga: »O Duše Sveti siđi!«, da bi praktički zaključio: »Duha puni, odsad nam je živjeti / U vječnom miru Gospodnjem«! U pjesmi *Tijelovo* slavi Božji dan. Sva priroda se klanja i veliča Tijelovo. U *Svečevu cjelovu* moli se i istodobno divi Asiškom Svecu. U pjesmi *Brat mali* kao kakav pokornik priznaje svoje mane, tuži se i kršćanski vapi za vlastitim obraćenjem, novim životom, metanojom:

»Pod tiskom bola i srdžbe sve jače,
Ja ću sve laži kao paučine,
Razderat, s lica bacit obrazine...«

U pjesmi *Jaram* ponavlja Kristovu misao i poziv svima: »Moj bol je blag, i lak je jaram moj.« U *Božiću*, *Vjesniku*, *Mističkom braku*, u *Očenašu* itd., kako ćemo još vidjeti iz samih navoda, zrcali se iskrena vjera, ogleda se pjesnikova religiozna intima. U jednu riječ, cijela je zbirka — bez ikakvih sumnja i problema — posvećena najdoživljajnijim oblicima kršćanskog vjerovanja i molitvi. Završava se, kaže Ježić, »himnom Stvoritelju, upravo parafrazom *Očenaša*, koji je molitva Gospodinu, neka nas od zla čuva, dok se ne popnemo do njegovih vrhunaca«. No osim *Očenaša*, kako rekosmo, puna je ova zbirka religiozne poezije. Počnimo ovdje iscrpnije navode s *Vjesnikom*, koji je spjevan 1927. Riječ je o Blagovijesti, Navještenju:

»I Vjesnik reče:
— Zdravo!
Ti puna milosti.
Blagoslovljena nek si među ženama,
Ti prva, koja neće

Zemaljskim mlijekom dojiti
Onoga što će, u te sišav, niknuti
Iz tvoga krila.

— Gospodu
Nek sved je slava!
Njegova ja sam službenica.«

Zatim se pjesnik obraća Zemlji:

»I Vjesnik kliknu:
— Zdravo!
Ti prva među zemljama,
Što Gospodnja ih ruka rasija
Po prostorima.
Hvaljena nek si među svjetovima,
Što kao roj,
Uz skladan let i blistav sjaj,
Oko njeg oblijeću!

Kroz grudi jedne žene
I u te On će sići.
I ti ćeš, zrno sićušno
Međ svjetovima svemirskim,
Postati rodna sjemenka,
Što jednog dana od nje će niknut
Najljepše carstvo Gospodnje.«

Kako vidimo, Nazor je nadahnut svetopisamskim tekstom i svojom vlastitom vjerom. Kao i u mnogim svojim pjesmama i u ovoj se zbirci više služi opisom, nego lirskim uranjanjem i snažnom refleksijom. No on je ovdje našao izvornu venu svojim nadahnućima, jer se u svemu »ispriplicu« sile i snage, da ne kažemo duše, četiriju arhanđela i tako pjesnikovo obožavanje prirode, neka vrsta panteističkih odraza, nalazi svoju nazorovsku širinu u kršćanskoj interpretaciji. Dakako, uz tu temeljnu nit vejre, javljaju se — već smo nešto vidjeli — stari pjesnikovi nemiri i kontrasti, borbe i oporbe između tijela i duha, materije i azurnih visina. I tu ga arhanđeli zanose i usprkos njegovoj »sili teži« nadahnjuju i privlače:

»Težak kao gvožđe na toj zemlji stojim.
Utaman se mučim dostići ih letom.
Al godišnja doba dok prolaze svijetom,
Graditelja rajskih, ovjenčanih slavom,
Rad ja ipak vidim zemskim očima svojim,
Visoko, visoko u eteru plavom.«

Maštovit i eteričan kakav je bio, sada Nazor tumači svoje ranije vizije, pa čak i *Slavenske legende* u kršćanskoj simbolici. Četiri arhanđela su tipovi njegovih slika, izvor i korijen njegovih imaginacija. Rafael mu lebdi pred očima, i on se »sjeća« da mu je on u žile »lio« ljekovitu moć i snagu, radost i vedrinu, da bi jednom poput Tobije otkrio pravu istinu. Zato će on sada svu svoju maštovitu poeziju projicirati u kršćansko-religioznu simboliku:

»Dugo sam ga gledó.
I zvao sam ga Momiroim.
I zvao sam ga Jarilom.
I mislio sam da ja njega gradim
Od prede svojih sanja. (*Lijek gospodnji*)

Uz slikovito doživljavanje arhandela kao Božjih posrednika u biblijskoj realnosti, pjesnik se obraća i samome Bogu. U *Očenašu* izriče himnu Stvoritelju. Budući da smo ga već navodili, ovdje ćemo citirati samo dio:

»Kruh naš nam svagdanji daj!
Jer ti si nam dao to tijelo,
Kroz koje se rasiplje — kao
Kroz kapljicu rose trak sunčev
U sedmero duginih boja —
Najtoplija zraka tvog srca
U sedmero tvojih darova,
— Jer ti si posadio u nj
Glad i žed, da doznamo što je
Gladovati i žednjeti;
Pa da budemo uvijek žedni
Kruha sa dlanova tvojih,
Vode sa izvora tvog. (...)
I od Zla nas izbavi!

— Stablo

Jer od Zla i Dobra još stoji
Pred nama, na dohvatu. Još se
Oko njega ovija zmijska.
I naša srca se ljudska
Nadimlju; a što su šira,
To manje primaju tebe.
I mi već ne znamo tko smo
i čiji smo.

— Čuvaj nas od zla,

Dok iduć na tvoje vrhunce,
Noseć ti sve svoje plode
Sa ovih njiva zemaljskih
U tebe nas ne nestane.

— Amen!

Dok je ova pjesma *Oče naš*, koji jesi na nebesi molitveno čvrsto satkana, vodeći računa o ljudskoj stvarnosti i Božjoj Providnosti, jedna druga pjesma, *Zvijezda mora*, zanosi svojom maštovitosti, lirskom simbolikom i eteričnom prozračnošću biblijskih asocijacija, koje crkvena liturgija najčešće povezuje s Gospom. Naš pjesnik očito crpe iz kršćanske simbo- like, vjerske tradicije i svojih eterično-mističnih dubina:

»Slutnja te ljudska nije dugo znala.
A ti si, predom od zvijezda vita,
Već u dan prvi čovječanstvu sjala
Na nebu, još u praskozorje mita.

Bol naš je luto mrakom divljih žala,
Trag da ti nađe i da za te pita;
A ti si davno nad zipkom nam stala,
Sva sjajna rosom i zrakama mita.

O Zvijezdo mora, našeg duha oči
I sad te vide samo kad u noći
Života svi smo tamom obaviti;

Dok sveder ista sa neba daleka,
Nad nama bdiš i sjaš — jer odvijeka
Bila si, jesi i vječno češ biti!« (*Zvijezda mora*)

Mogli bismo još navoditi Nazora. Cijela zbirka bi se mogla prepisati. Sva je, rekli smo, religiozno nadahnuta. No prijedimo na jedan drugi

aspekt, ponovno snažno zahvaćen u *Pjesmama o četiri arhanđela*, zapravo na dva središnja kruga Nazorova poetsko-religioznog nadahnuća.

»Put križa« i »Mistički brak«

Kad je u pitanju Nazorova religiozna inspiracija, potrebno je jasno istaknuti dva temeljna pola oko kojih se pjesnik »vrti«: njegov konkretni život — stvarnost u kojoj se nalazi, *Via crucis*, kako on to kaže, i milosna obzorja vjere u kojima se doživljava *mistični brak*, kako je to naznačio u istoimenoj pjesmi. Ta dva pola Nazorove religiozne lirike došla su do izražaja i u *Pjesmama o četiri arhanđela*. Očito najizražajnije. Nazorova *Via crucis omnium peccatorum miserimi* (Put križa najbjednijega od svih grešnika) izričito ilustrira sve ono što smo pokušali prije kazati kad smo govorili o »Nemirima, sukobima i dilemama u Nazorovu biću«, odnosno o njegovim »himnima i peanima«, htijenjima, kajanjima i »lutanjima«. . . Tko je taj grešnik? O kome to i zašto pjesnik govori? Čiji je to »križni put«? Sam naslov i obrada vraćaju nas u najasketskija djela kršćanske literature. Šteta što ne možemo sve citirati; no iz navedenoga ćemo jasno stvar razabrati:

I. Sudenje

»Da. Kriv sam. — Ruke, Pilate, ne peri.
Krv moja neće ostati na tebi.
Svog Judu ja sam nosio u sebi;
A nevjeru u svojoj rađah vjeri.

Na trijem pred narod, ne vodi me. — Sâm
Kakav sam, što sam, ja već davno znam.«

Osjećate li da to pjesnik sam potpisuje svoju »osudu«? Uspoređujući Kristov »put križa«, sa sobom i svojim životom, Nazor u 53. godini, 1928, gotovo asketski sebe optužuje, kao najvećeg grešnika — i nevjernika — spreman da izravno za svoje propuste ispašta:

II. Križ

»Nemojte za me križ u šumi sjeći!
Hoću da umre jadna pūt mi ova
Na drvu, što je od mojih gr'jehova
Građeno! Za se hoću jad još veći!

Ja nisam On. — Bol i vaj duše moje
Dat samo može mulj s pličine svoje.

III. Prvi put pod križem

Spasenja drvo nosio je Bog
Na Golgotu. — Ja slab sam čovjek koji,
Prteći breme sviju zala svojih,
Ne vidi kraja bolnog puta svog.

Padam. — A ne znam hoću l' se i dići;
Pa na vrh ili u đo dublji sići.

IV. Majka

O majko, grči sva se tvoja pūt
Gledajuć muku i krv rana mojih.
Al duša tvoja neka se ne boji.
Ma kakav bio, ja sad znam svoj put:

Ko zvijezde dvije, kroz tamu ove noći,
Vode me tvoje rasplakane oči.

V. *Šimun Cirenac*

Šimune, križ moj za tebe je lak.
On može tebi samo plōt da reže.
Ti ne znaš bol što do dna duše seže
Pa noge lomi, rađa stud i mrāk...

Čovječe, stani. To mi drvo vrati.
Što trebam, neće trud mi sad tvoj dati. (...)

VII. *Drugi put pod križem*

Dajte da ležim gdje i padoh. Prah
Nek zubima grizem. I ko crv nek plazim.
Dostojan nisam stopama da gazim
Njegovim. — Malo ljudima ja dah.

Ni ljubiti znah, ni trpjeti kao Bog.
Pod'te ko vojska preko tijela mog! (...)

XIV. *U grobu*

Kriste, sad znam što bješe tvoja žrtva.
Dah tvoj je prošao i vrh ljudskih raka.
Istječe sunce iz leda i mraka.
Duh moj se budi, kad je pūt već mrtva.

Pređa mnom nešto lebdi, nešto sijeva.
Gore, na grobu, Anđel sjedi. — Pjeva.«

Iako nismo naveli cijeli Nazorov *Put križa*, jasne su asocijacije i paralele s Kristovim križnim putem. Iz svake postaje odsijeva duboka vjera i konačno pjesma uskrснуća. Zanimljivo je, međutim, kako se naš pjesnik optužuje i poput kakva srednjovjekovnog monaha odriče »tjelesnosti«. Tu istu misao, koja se, kako rekosmo, »vrti« oko prvog, onog praktično-životnog pola Nazorove religiozne lirike, nalazimo i u drugim pjesmama u ovoj zbirci. Tako npr. u moralistički oslovljenoj *Legendi o oholu srcu* (1927) izravno o sebi bugari:

»I čut ću glas što tiho će da šane:
'O jadni brate Vladimire, čemu
To uradi? Ja nađoh baš u njemu
Ono što čekaš da ti s visa pane.

Požude tvoje spavahu na trnju.
Holosti tvoje nemani su bile,
Što iz sto rana krv su svoju lile.
A bjes ti rađa samo bol, sve crnju.«

U nastavku, kao da prihvaća misao sv. Augustina: »Za se si nas, o Bože, stvorio i nemirno je naše srce dok ne otpočine u tebi« — pjesnik otkriva svoju intimnu religioznu čežnju, koja klija na dnu njegova srca; stoga će ga upravo čežnja srca dovesti konačno k Bogu. Zato mu glas Božji uzvraća na njegove samo-priekore i optužbe:

»Srce ti tvoje, eto, vraćam, da te
I dalje vodi: ono zna kroz koje
Klance put kreće do visine, što je
Stan mira mog, o Vladimire brate!«

Ne ulazeći u praktična ostvarenja Nazorovih navedenih pjesama i riječi, držimo da smo dovoljno jasno ilustrirali konkretni krug pjesnikovih

intimnih htijenja i krivudavih staza, o kojima toliko s kajanjem govori. Sigurno je bilo dilema, sukoba i raskoraka između riječi i djela. O tome nećemo suditi. Nas zanima književna riječ kao svjedočanstvo pjesnikove religiozne intime.

O drugom polu, koji smo ovdje krstili Nazorovom i istodobno poznatom ascetskom slikom »mistični brak«, koju je zapravo pjesnik posudio od duhovnog bogoslovlja, možemo potvrditi da je u Nazorovu djelu, posebno u religioznoj lirici, vrlo prisutan. Izraz je to pjesnikove duboke vjere, više nego same eterike i mistike ili koji put, vidjeli smo, legende i pjesničke vizije, što ekspresivno kulminira u najreligioznijim pjesmama, npr. u *Očenašu*, *Mističkom braku*, *Božiću*, *Blagoslovu* itd.

Ostanimo na metafori »mistični brak«. Oni koji su se bavili duhovnim bogoslovljem znadu da je to izraz za konačno savršenstvo i mistično jedinstvo duše s Bogom. Pojam je duboko kršćanski. Nema tu panteističkog gubljenja u Svebiću, samsari ili nirvani. Riječ je o osobnom »uranjanju« i sjedinjenju čovjeka sa svojim Bogom, na razini stvoritelja i stvorenja, ali uvijek na principu potpunih osobnosti i osoba. Pjesnik se, naravno, mistično i simbolično izražava; u taj »brak« uključuje sve svoje životne staze, napore, patnje, ljubavi i nade. Sve sada dobiva spiritualno-mistični karakter. Nazor izravno asociira sentimentalnu ljubav, ženu — Onu koju nije susreo iako je stalno o njoj sanjao; s njom će se, zapravo, sa svim što ga je na ovom svijetu ispunjalo i zanosilo — izgrađujući samoga sebe — naći u konačnici u »mističnom braku«, u Bogu (1927):

»I ja moram dalje gradit samog sebe,
Sad u tami Dana, sad u svjetlu Noći,
Pa kroz troja vrata — kroz tri smrti — doći
U kraj, gdje ću jednom ugledati tebe.

I onda će sve što sapinje i koči
Iz nas pasti; i sav dignuti se mrak.
Motreći se dugo rajit ćemo oči.

I tad će se vršit naš mistički brak.« (*Mistički brak*)

Dakle, u tom »braku« nesavršeno otpada, a sama ljubav dobiva duhovni, spiritualni oblik u jedinstvu s Bogom. To bi bio vrhunac Nazorova religiozuma. Na taj način se približuje kršćanskim misticima, od kojih je i posudio metaforu »mističnog braka«.

Da bismo završili ovaj odjeljak s ponovnim ujedinjavanjem spomenutih Nazorovih religioznih polova, životnoga i mističnoga, navest ćemo iz *Četiriju arhanela* pjesmu *Božić*, u kojoj se miješaju izričaji i aluzije na jedan i drugi aspekt Nazorova religioznog doživljavanja kroz životne stvarnosti i poetska htijenja:

»Koliko puta ti se za me rodio,
O malo dijete Isuse!
Al zvijezda k tebi mene nije vodila.
I ja sam tebe tražio
Po vrtovima, što no sam ih sadio
Uz moje rijeke proljetne,
U zlatnom dvoru, što sam ga gradio
Na vrhu gore jesenje.
A kad vidjeh da se rađaš samo
Sred tame mrzle ponoći,

U spiljama i stajama,
I ja sam za te takav konak spremio
Na mome polju zimskome.
Al u noć onu najdužu
Po mojoj stazi šetali se vihori,
Po mojoj njivi valjali se smetovi,
A vukovi su sjedjeli
Na pragu moje pećine. (...)

Al noćas ja te osjećam u sebi,
O malo dijete Isuse! (...)

Pred žamorima ljudskijem,
Maleno svjetlo sja;
I ulaze tri sjene,
Tri stara gorda putnika
Što čitav svijet su obašli:
Car mojih sanja proljetnih,
Kralj mojih ljetnih zanosa,
Knez mojih tuga jesenjih.

I prostrijevi na tlo
Najljepše svoje darove,
Na koljena se spuštaju,
I ko tri gipka jablana
Pred onim sitni, što se netom rodilo,
Do zemlje se prigibaju.« (Božić)

Kao i uvijek, Nazor je ovdje simboličan. Car, kralj i knez, o kojima govori, u stvari su tri njegove životne dobi: mladost, zrelost i starost. Pjesma je spjevana 1926, kad je pjesniku bilo 50 godina. No ovdje kao da sav svoj život, na koji se inače često tuži, pa i u ovoj pjesmi, religiozno definira: sva tri se Nazora — mladi, muževni i zreli — »na koljena spuštaju« i »do zemlje se pregibaju« pred Djetetom Isusom.

»Pjesme o bratu Gavanu i seki Siromaštini«

Nazor je živio i pisao u doba oštih društvenih sukoba i pokreta. Socijalna je tematika između dva rata bila moda i u našem prostoru. Nazor se, međutim, nije posebno zanimao za taj vid literarne obrade. Pa ipak, treba kazati da je u svojim djelima socijalno i humano svijet doživljavao. Pripadao je višoj klasi, ali je znao osjećati s malim čovjekom. Dapače, kad mu je agrarna reforma, tamo negdje poslije prvog svjetskog rata, oduzela — njemu i njegovoj obitelji — zemlju i dala je seljacima koji su je ranije najamnički obrađivali, Nazor to širokogrudno prihvaća i respektira. U brojnim djelima, od *Slavenskih legenda* preko *Velog Jože*, *Istarskih priča* do *Pastira Lode* — mali čovjek, uglavnom seljak, najamnik i radnik Nazorova je simpatija; pjesnik je redovito na strani poniženih, prezrenih, izrabljivanih. No, kako rekossmo, Nazor nema tipičnih socijalnih tema i problema, s kojima se je izravno Krleža bavio, on je građanski pjesnik: mističan, eteričan, lirski doživljajan, i u biti etičan i pravičan. Pod tim vidom bismo mogli pratiti socijalni aspekt njegova stvaralaštva, jer, doista, ima i toga.

Kako nas, međutim, zanimaju Nazorovi religiozni horizonti, osvrnut ćemo se na socijalno kroz religiozno. Sâm nas pjesnik na to potiče, jer on spontano, zahvaćajući u svoju religioznu opciju, zalazi u socijalnu problematiku. Na svoj način, doživljajno, ne problemski. Ima toga, recimo,

u istarskim temama, u *Velom Joži* i *Krvavim danima*, npr., ima u slikama iz starokršćanskog svijeta, u *Legendi o sv. Kristoforu*, *Djevici Placidi*, *Gubavcu* i *Lodi*, da ne nabrajemo drugo. U prvom poglavlju *Pastira Lode* susrećemo roba, kršćanina, kojemu Nazor stavlja u usta: »Ima samo jedan Bog. Naš Otac nebeski. Sve je drugo laž« (SD, XV, 11). S tim robom jednako kao i s ustanicima Matije Ivanića u hvarskoj buni — ponovno u *Lodi* — Nazor duboko suosjeća, tako da je često vidljiv njegov prirodni nerv za mjeru i socijalnu pravdu.

No ne možemo analizirati socijalnog Nazora, bar ne izravno. Moramo prijeći na njegovu »Seku Siromaštinu«, koja je u biti religiozno-evanđeoska inspiracija. O čemu se tu radi? Spomenuli smo negdje, prije, da s *Novim pjesmama* ulazimo u krešendo Nazorove religiozne lirike, koja postiže svoj vrhunac u zbirci *Četiri arhandela* i životnu refleksiju u *Pjesmama o bratu Gavanu i seki Siromaštini* (1931). O kakvoj je životnoj refleksiji ovdje riječ? O jednostavnoj pjesnikovoj spoznaji da je evanđeoska mudrost, koju je s obzirom na siromaštvo ostvario sv. Franjo, vrhunac ljudskog mira i zadovoljstva. Nazor sad shvaća da je »Seka Siromaština« pravo duhovno bogatstvo; no, na žalost, priznaje da mu je nedostupna: on zauvijek ostaje »gavan«. Čujmo bar dio najtipičnije pjesme iz spomenute zbirke — čujmo *Seku Siromaštinu*:

»Ja prezreh jednom sve taštine
I zlatne sne, i slatke muke,
I sjaj, i raskoš, i miline;
I uzev glogov štap u ruke,
Obukoh prosjačke haljine;
I pustih da me oči vode
Po svijetu, žedan samo vode
I gladan samo kore hljeba;
Ne pitah no trak mjesečine
U noćnom hodu mimo sela,
I kam pod glavom pokraj vrela,
A, tu i tamo, kut vedrine
Na sivom svodu svoga neba...«

O čemu to pjesnik govori? O svom imaginativnom putu kojim je sv. Franjo stvarno kročio. Asiški Svetac zanosio je Nazora, vidjeli smo već da je — na sličan način, imaginativno — htio postati fratar, brat laik; no to mu nije polazilo za rukom, jer koliko god je spoznao i osjećao mudrost evanđeoskog poziva, nije ga mogao stvarno slijediti. To će mu se dogoditi, fiktivno, i u *Seki Siromaštini*: poći će u prosjake, odreći će se svega, prosit će i živjeti kao kakvo potucalo, ali... za čim se god maši, čega se dotakne — slično kao u Herodotovoj priči o *Polikratovu prstenu*, iz koje su kasniji pisci naučili »tajnu« za kojom su alkemičari uzalud tragali — sve mu se pretvara u srebro i zlato, zapravo: u slavu, čast i bogatstvo; isprošena krpa »promeće se« u svilu, sitna para u zlatni dukat, štap u vladarsko žezlo... I pjesnik se, sav uznemiren, gotovo nesretan, pita: »Ja Svečev brat? Ja siromah?« Vidi da mu ne polazi za rukom. Odlazi tada k najvećem ubogaru i moli ga za savjet:

»A on će: 'I sad gavan ti si,
Jer Onu još ni sreo nisi
Što Svetac ju je posestrio
I služio je vijek svoj cio.'«

Ponovno pjesnik odlazi i stvarno nalazi Seku Siromaštinu, prstenuje ju i pokušava živjeti s njom. No uzalud. Ponovno ista pjesma. Umjesto bogca i ubogara, on ostaje gavan: sve mu se iznova u blago i bogatstvo, i s njom, pretvara. I tek tada spozna je da je on zaista bijedan i ubog, jer ne može doživjeti i ostvariti duhovno prihvaćeni poziv evanđeoskog siromaštva i životnog odricanja. Stoga samo što ne cvili:

»Da, to se desi tužnom meni.
Ne mogu piti vodu s vrela
Na prašnom putu. Pokraj sela
Ne mogu spavati u sjeni
Pod stablom, s kamom ispod glave.
I gazit bos po sagu trave.
I bojati se pasá. Ići
Kud bilo; stići i ne stići.
I nikad neću uživati,
Što najljepši je darak neba:
Kapljicu vode, mrvu hljeba.
I nikad neću pravo znati,
Što skrb je sitna, sudba jaka
I život ptica i prosjaka.
I uvijek ja ću živjet tako,
Ko gavan za kog nema kvara;
I gledat, gdje se zlatom stvara
Sve ono, što sam prstom tako.

Da. Takav jad se survo na me.« (*Seka Siromaština*)

Je li ovo mašta ili san? Ni jedno ni drugo — nego Nazor. Imaginativan kakav je bio, on je na ovaj način iskrio svoje duboke kontraste; ovdje u ovoj pjesmi i čitavoj zbirci: kontraste religiozno-tipskih simbola: Gavana i Seke Siromaštine. Ne treba ovome pridavati neko realno značenje, ali je tipsko i simbolično više nego očito. Bogat, senzibilan, osjetljiv i osjećajan, Nazor je u duši na svoj način, proživljavao tajnu evanđeoskog poziva i Franjina siromaštva; stoga u *Kometu* ponavlja: »Do gađenja sam davno sit« zemaljskih slasti i radosti, blaga i bogatstva, te aludirajući na Kristov četrdesetodnevni post i kušnju priznaje kao i u *Seki Siromaštini* da bi, tobože, htio biti siromah, ali ne može:

»Na vrh je brijega poveo me Duh
I u med stvori sok u mome plodu,
I pretvori u nektar moju vodu,
I u zlato moj kruh;
A ja sam gladan brašna, žedan kapi
Iz vrela, željan soka. (...)
I željan sam praznine,
Kroz koju može da se duša vine,
slobodna laka.« (*Komet*, 1931)

Bez obzira na stvarnosti s kojima se je naš pjesnik družio i u kojima je gospodski živio, »Brat Gavan« i »Seka Siromaština« svjedoče o njegovu socio-religioznom fundusu, koji ga je stvarno i imaginativno stalno pratio. Ovdje se, rekli smo, radi samo o pjesničkoj fikciji, ali zar i ona, ovakva kakva je, ne govori o Nazorovoj duši? Ne treba prekoraćivati pjesnika što nije, kako mu reče Maraković, pošao tamo, »gdje vječna sja Istina, Život i Put«; radije ovdje valja osjetiti misterij ljudske duše i pjesničku poruku koja u biti potvrđuje evanđeoski poziv, na kojemu bi bilo moguće stvarno izgraditi socijalnu pravdu. Taj nutarnji zov očito je progonio pjesnika, jer će istu misao kazati u *Prosjaku i gavanu*:

prosjak će biti sretniji i zadovoljniji nego gavan, što izravno aludira na evanđeosku parabolu.

Spomenimo ovdje još samo jednu tihu *Molitvu* našega pjesnika. Pisao ju je u časovima ljudske tragedije, uoči ili u samom vihoru kovitlaca velikog svjetskog rata; uvrstio ju je u *Knjigu pjesama* (1942):

»Otvori prozor na nebu,
O Bože — nek znamo da l' jesi
Još tu! Boljem Svijetu mjesi
Muļ nov, i nov kvas našem hljebu!

Presjeci te krvave pute,
Oče, što vjerujem u te! (*Molitva*)

Tiha je ovo molitva; no mnogo govori o Nazorovim unutrašnjim doživljajima rata i ratne stihije kao i o njegovoj vjeri.

Iako ćemo malo proširiti već i ovako široko zahvaćenog Nazora, ovdje nam dolazi na pamet još jedan socio-religiozni aspekt u Nazorovu djelu: bračno-obiteljski odnos, izražen — recimo — u pjesmi *Žena zapušćena* ili u bolu sirote-majke u čakovskoj tužaljci *Seh duš dan*. Tko su ti muževi i očevi koji su prouzrokovali tako bolne sudbine udane i neudane majke? U pjesnikovoj viziji, u prvoj pjesmi, Tić će kazati napuštenoj ženi, da joj je muž pogazio vjeru, »križ i škapular«, i da je i nju ostavio:

Žena: »Je l' još mu na ruke moj mići zlatni dar?
Je l' još mu na svile križić i škapular?
Tić: »Tvoj mići zlatni dar onoj žene je dal,
Na križ i škapular s nogun svojun je stal.«

Uz socijalnu ovdje se osjeća etičko-moralna problematika naših iseljenika, odnosno radnika koji odlazahu, i još uvijek odlaze, »trbuhom za kruhom«. Još osjetljivija je sudbina žene, djevojke-majke u spomenutoj pjesmi *Seh duš dan*. Naravno, ovi i ovakvi tekstovi u kojima dolazi do izražaja društveno-moralna tematika govore svojim cjelovitim bićem. Religiozno je ovdje naoko sporedno; za Nazora, međutim, i nije. Religiozno je ovdje motiv skladnog braka, odnosno njegova suprotnost, areligiozno, uzrok je brakolomstva, grijeha i nemorala. Nazor se je ovdje očito poveo za starom narodnom izrekom, koja kaže: »Kad se pogazi vjera, ništa više nije teško pogaziti.« — Etičko, religiozno i socijalno — u vidu socijalne pravde — u Nazora se prate i dopunjuju. S manjkom jednoga manjka i drugo!

»Ahasfer« i »život iza groba«

Još jednom se je u stare dane naš pjesnik imaginativno prošetao svojim mladenačkim snovima i legendama u svom *Ahasferu* (1945). »Vječiti Žid« iz Kristova doba, Ahasfer, koji je bio česta tema literarnih obrada, nadahnio je i Nazora. Krist ga je na svome putu na Golgotu, jer mu, tobože, nije htio dati vode i jer ga je vrijeđao, osudio na »vječno lutanje«: »Hodaj, uvijek hodaj!« — kaže Nazor u prvom stihu u svom *Ahasferu*, zapravo sam Ahasfer pripovijeda:

»Hodaj, uvijek hodaj!« — Tako reče, a lice
Njegovo je bilo tužno, ispaćeno.

Šibale ga moje riječi nemilice,
Al od srdžbe *On* se nije za to preno,
Bješe l' kazna? Je l' se time osvetio
Onaj koji s mukom križ je svoj nosio? (...)

Kad *On* ono reče na putu tvrdome,
Gdje ga oblijevala krv i smrtan znoj.
Je l' *On* znao zašto na nj se digoh i ja,
Pruživši pesnicu, psičući ko zmiija?

Je l' slutio da sam neki koji, davno,
Od svog prvog daha, tumara i traži
Ne bi l' se provuko kroz pletivo tavno
Obmana i varka, prevara i laži,
Do istine i sreće — pa, kad vidjeh, kako
I *On*, svladan, pada, grubo ga se takoh?«

Tako Nazorov *Ahasfer* pripovijeda svoj slučaj i sudbinu. Pjesnik ga zatim vodi svijetom i vremenom, kroz stvarnosti i fikcije, kroz život i stare mitologije, preko *Astree*, do konačnog smiraja u onome koji ga je i poslao da luta. Evo tog ponovnog susreta *Krista* i *Ahasfera* u posljednjem, XII. pjevanju:

»Sam je preda *Nj* došo. — Oh, kakav je sada
Onaj koga vidjeh gdje pod križem pada!
I on opet čuje glas koji mu reko
Hodaj! — Al sad nešto blago, toplo i meko
Iz njeg struji (bliješte dva sunca, dvije zjene):
'*Ahasfere*, dođi. *Sjedni!* tu, kraj mene.«

Nemirni *Žid*, dakle, u Nazorovoj viziji nalazi konačni počinak onkraj groba, u *Kristu* od kojega je nekoć i otišao...

Ne možemo, zapravo, a da u Nazorovu *Ahasferu* ne vidimo tipsku i alegorijsku poruku: životne nemire i konačne smiraje čovjeka uopće, tog »vječnog *Žida*«, koji je i u *Nazoru* živio. Lutaio je i naš pjesnik, vidjeli smo, u misli i životu, lutaio poput *Ahasfera* i slutio, očito, konačno smirenje s *Kristom* i u *Kristu*, koje je spontano u svom spjevu primijenio na svog imaginarnog dvojnika, simbola svih ljudskih nemira i lutanja.

Krist je i inače zanosio *Nazora*, vidjeli smo, od *Biblijskih legendi* do navedene pjesme *Via crucis*. Njegovo božanstvo nikada nije došlo u pitanje u Nazorovu djelu. S vjerom u Boga žarila se *Nazorova* vjera u *Krista*. »Bože, vlast sam i ja / Iz sjemena tvoga« — priznaje u *Blagoslivljanju usijeva*. U tom smislu naš pjesnik često sanja o »nebeskim visinama« i božanskom pozivu čovjeka, koji je *Krist* tako jasno osvijetlio. Usprkos svim »težama« života propinjšao se je i sâm na tom putu *Kristova* poziva (usp. *Na vrhu*, *Novi Čovjek*). No svjestan svojih i uopće ljudskih — u prvom redu kršćanskih — propusta i minimalizama, ovaj tihi i dobrohotni poeta u *Plimama i osekama* (1942) nalazi snage i oštro prekoraiva u pjesmi *Naš Krist*, spjevanoj 1939:

»Sve niti svojih nagona i htijenja
Okolo Boga-čovjeka smo spleli;
Zarobismo ga, i lik njegov sveli
Na simbol sitnog ljudskog nam trpljenja.

Mi kojim *Kob* je dala, s mnogo bola,
Prolaznost bube u travi, u vodi puljka,

Od Boga tog smo gradili idola,
Od čovjeka smo stvorili čovuljka.

Ne digosmo se k njemu; spustismo ga
U kal i blato mračnog dolca svoga,
Mućec ga željam sebičnim i ludim.

Cjelivanje i slavje — a za Janje
Riječ svaka nam je Petrovo odricanje,
I svaki cjelov naš je cjelov Judin.«

Doista, prijekor i opomena! Ima dakle u Nazora i oštre, reske riječi: etičke, religiozne i životne! Uz često spominjanu mistiku, romantiku i legende, zna, eto, taj nestalni i nemirni Ahasfer direktno upozoriti i reći. Zbog svega toga — zbog spomenutog romantizma i religioznog doživljavanja svijeta — jedan njegov talijanski poštovalac, Mario Puccini, uspoređivao ga je u kršćanskim doslusima s Manzoniem (usp. SD, XIX, 30). I s pravom! Jer, epik i lirik, pisac vedre književnosti i dječje literature, pripovjedač, prevodilac i esejist, Nazor je, stvarno, duboko religiozan. Bez obzira na njegovu eteriku, mitsko-mistične i imaginativne vizije, on zrači kršćanskim doživljajem i sviješću. Ima i previše figurativno-alegorijskih slika i maštovitih boja, ali ima i čvrste religijsko-religiozne poezije i refleksivne lirike. Slijedili smo njegovu religioznu venu i vjerujem da ćemo se složiti da je značajan religiozni pisac.

Završimo ovu studiju jednom nazorovskom imaginacijom, snom ili nekim intimnim duboko doživljenim priviđenjem. Sam pjesnik o tome pripovijeda: 28. studenog 1940. skače iz kreveta i, nemiran, u pola noći piše nekrolog svom velikom prijatelju, hrvatskom piscu i književnom kritičaru Milanu Marjanoviću.

Što je bilo? Ni sam ne zna je li san ili java. No stvar ga je očito mučila. Marjanović mu stoji uz krevet i govori: »Nazore, umriješ, naglo, gotovo na nogama, prije nekoliko minuta. Sjeti se onog našeg razgovora prije dvadeset godina. Jest Bog, i jest život iza groba. Da te mine svaka sumnja, eto ti se javljam...« (SD, XIX 280).

Što su »prije dvadeset godina« razgovarali Milan i Vladimir — Nazor o tome ne govori. Vjerojatno je uz vjeru bilo skepse i sumnje, jer Marjanović je bio više nego Nazor skeptičan i liberalan; no ovaj neobični »susret« dvaju prijatelja — koliko god s jedne strane odražava probleme pjesnikove vjere i nevjere, toliko potvrđuje, velikim dijelom, ono što smo o Vladimiru Nazoru u ovoj studiji napisali.